

TARVASJOEN KIRKKO
1779—1979

TARVASJOEN KIRKKO

1779—1979

Tallakappelista nykypäivään.

Tarvasjoen kirkon sidehirsiiin on maalattu Jeesuksen sanat: ”Minä olen tie, totuus ja elämä.” Samoissa hirsissä ovat Raamatun sanat: ”Lähestykää Jumalaa, niin Hän lähestyy teitä” ja ”Hän ei ole kaukana yhdestäkään meistä.” Niin kauvan kuin Tarvasjoella on ollut asutusta, on täällä ilmeisesti myös ollut kirkko. Sen suojiin saapuneita on Jumala halunnut lähestyä sanan ja sakramenttien kautta. Jokaiselle, joka on tullut sanankuuloon, on Jeesus halunnut antaa anteeksiantamuksen, elämän ja toivon. Samaa evankeliumia on julistettu, niin alkuaikojen korvenraivaajille, eränkävijöille ja ohi kulkeville matkamiehille, kuin nykypäivän teollistuneen yhteiskunnan ja korkean elintason ihmisille.

Näinä päivinä on kulunut 200 vuotta siitä jolloin Tarvasjoen nykyinen kirkko on valmistunut ja vihitty tarkoitukseensa. Samoin 16. 12. tulee myös kuluneeksi 70 vuotta siitä kirkonkokouksesta, jossa itsenäiseksi kirkkoherrakunnaksi luvan saanut Euran kappeli päätti anoa senaatilta nimekseen Tarvasjokea. Viettäessään juhlavuottaan on Tarvasjoen seurakunta kiittolisena Jumalalle ja menneille sukupolville päättänyt julkaista kirkkonsa historian, jonka kirjoittaminen on uskottu alle mainitulle.

Kirkkorakennus, Herran huone, on aina ollut seurakunnan tärkein rakennus ja sen toiminnan keskipiste. Siksi sen vaiheet ovat keskeisesti myös seurakunnan historiaa. Jos Jumalan rakkaus saa meissä syntymään rakkauden Häneen ja lähimmäisiin, saa se myös meidät rakastamaan Hänen huonettaan, jossa Jumala puhuu. Tätä rakkautta toivon Tarvasjoen Seurakunnasta aina löytyvän.

Tarvasjoella, itsenäisyyspäivänä 1979

Kalervo Mäkinen.

Tallakappeli.

Perimätieto siitä, että Tarvasjoen ensimmäinen kirkko olisi rakennettu jo satoja vuosia sitten heti kristinuskon Suomeen tulon jälkeen, on ensi kerran kirjoitettu muistiin 1753 Marttilan kirkkoherran Juhana Horteliuksen Turun tuomiokapitulille lähettämässä pitäjän kertomuksessa. Seurakuntamme saarnaajan pastori J.U. Brungströmin kirkon kaluluettelokirjaan 1827 tallettamaa samalaista perimätietoa, että kirkko olisi Euralla sijainnut jo 700 vuotta, on yksityiskohtaisemmin ja perustellen käsitellyt ensi kerran maisteri S.G. Elmgren Marttilan pitäjän kuvauksessaan 1858. Hän totesi mm. että juuri tässä osassa pitäjää asutus oli vanhinta ja alunperin tästä alueesta käytettiin pitäjän vanhaa nimeä Nyby. Myös kylän vanha nimi Kirkonkylä, viittasi kirkon jo varhain sijainneen täällä. Kirkon nimen Tallakappeli hän oletti johtuneen kirkon kunnan huonoudesta.

Tarkimmin kirkkoa ja sen rakentamisaikaa on tutkinut Ft. Aulis Oja Tarvasjoen historiassa. Hän oletti, että kirkko olisi rakennettu asumattomaan korpeen korvaamaan lähellä sijainnutta pakanallista uhrilehtoa, hiittä. Jo esihistoriallisena aikana Tarvasjoen hiisi palveli paikkana, mihin kaukaa saapuneet rintamaiden erämiehet kokoontuivat suorittamaan uhreja metsästysonnen saavuttamiseksi. Nyt kristinuskon tultua hiiden lähistölle rakennettu kirkko palveli samaa tarkoitusta. Kirkon lippaaseen voitiin nyt pudottaa uhrilahja ja siunausta metsästysonnelle rukoiltiin katolisen kirkon pyhimyksiltä. Koska seutu oli jo tuolloin kuuden eri tien yhtymäkohta, poikkisivat myös ohikulkevat munkit, kauppamiehet ja sotilaat tuohon pieneen erämaan kirkkoon harjoittamaan hartautta. Kirkon nimen Oja havaitsi osoittavan rakennustapaa eikä huonoa kuntoa. Talla on sama kuin reen antura. Tallakappelin nimi johtuu näin ollen siitä, että kirkko oli rakennettu hirsialustalle eikä kivijalalle. 1)

Uusin historiantutkimus on varsinkin Turun 750-vuotisjuhlien takia käsitelty erityisesti kristinuskon Suomeen tulon ja piispanistuimen Koroiisiin muuton aikaa. Kun nyt tätä taustaa vasten tarkastelee Ojan käsitystä Tarvasjoen ensimmäisestä kirkosta, voi uskoa hänen olevan varsin oikeassa. Arkeologisten kaivausten pohjalta on voitu todeta, että ensimmäinen vuosisata tällä vuosituhannella oli Aurajoen alajuoksulla voimakkaan taloudellisen nousun aikaa. Nykyisen Turun tausta-alue Halisista Savijoen liittymään Liedossa Lietniemessä oli kiinteästi ja vauraasti asuttu. Rikkauden pohjana olevaa kauppaa käytiin il-

meisesti koko alueella 1200-luvun puoliväliin asti, jolloin Halisten koski alkoi muodostua esteeksi merikelpoisille aluksille. Tällöin kauppa siirtyi Koroiisiin ja vähitellen nykyiseen Turkuun.

On todennäköistä, että Hämeen asutuksen kaupankäynti alkoi jo rautakaudella maata myöten suuntautua Aurajoen suuhun. Tätä on katsottu todistavan mm. sen hämäläismurteiden kiilan, joka työntyy Härkätien vartta Turkuun. Sen on luonut pitkä, ehkä lähes tuhatvuotinen hämäläismurteiden vaikutus. Kauppatienä Hämeentie jatkui Novgorodiin asti. Myös poikittaistiet, joiden päätepiisteet lienevät olleet Halikon Rikala, Pirkanmaa, Paimionlahti ja Maskun ja Rauman kautta Ulvila, muodostuivat jo hyvin varhain. Näin ollen muinaisteiden risteys ja sen välittömässä läheisyydessä sijainnut tunnettu uhrilehto muodostivat asutuksen puuttumisesta huolimatta nykyisestä Tarvasjoesta merkittävän paikan jo pakanallisella ajalla.

Uusin tutkimus olettaa, että kristinusko koki varsin pitkään vastustusta juuri Aurajoen laaksossa, vaikka se jo oli vakiintunut Vakka-Suomessa. Niinpä uskotaan tämän alueen tulleen kristityksi vasta 1100- ja 1200-lukujen vaihteessa.

Tarvasjoen laaksoa ja vanhaa maantietä Karinasiin päin.

Valok. Kalle Laaksonen

Aurajokilaakson vanhin kristillinen hautausmaa ja kirkko Liedon Sauvalassa ovat tuolta ajalta. Tuskinpa Tallakappeli voi olla varhaisemmalta ajalta, vaikka niinkin on oletettu.

Sitä vastoin on uskottavaa, että paavin bullat tammikuussa 1229 koskivat myös välillisesti Tarvasjokea. Yleisesti ne sisälsivät ohjeita roomalaiskatolisen uskon vakiinnuttamiseksi ja vahvistamiseksi Novgorodista jo Karjalaan ehtinyttä kreikkalaiskatolisen kirkon valtaa vastaan. Tähän tähtäsi myös piispanistuimen siirto Nousiaisista Koroisiin. Näistä bullista viimeinen, 31. 1. 1229 annettu, sisältää viitteitä, joita meidän on syytä lähemmin tarkastella. Siinä annetaan lupa ottaa kirkon haltuun pakanalliset, vapaaehtoisesti luovutetut lehdot ja palvontapaikat. Tällöin Aurajoen laakson asukkaat olivat vielä piispa Tuomaan kannalta katsottuna: ”sinun toimestasi hiljattain uskoon kääntyneet”. On todennäköistä, että viimeisinä uskoon kääntyivät uhrilehtojen omistajat. On todettu, että uhrilehtojen paikalle nousi asutulla alueella kirkkoja, ehkä Koroisten piispankirkkokin, mutta asutun alueen ulkopuolella lienee Tallakappeli ainoa. Tosin asumattomalle alueelle kirkkoja on todettu rakennetun mm. rannikolle, mutta ilmeisesti muista syistä.

Tuosta ajasta alkaa myös 1216 perustetun Dominikaaniveljeskunnan aktiivinen toiminta maassamme ja kristinuskon vieminen Hämeeseen. Siksi on oletettavaa, että tämän palvotun erämaan hiiden saattaminen kirkon piiriin oli tärkeää ennen hämäläisen asutuksen alkamista – olihan se paljon käytetyn kauppatien varressa. 2)

Tähän aikaan, eli 1200-luvun alkupuolelle, on myös ajoitettu ns. muinaislinnojen syntyminen. Tarve niiden perustamiseen tärkeiden teiden risteyksiin ja vesireittien varteen perustui juuri idästä uhkaavaan vaaraan. Lähes koko Karjala oli kastettu kreikkalaiskatoliseen uskoon 1227 ja novgorodilaiset olivat ulottaneet hyökkäyksensä jo Hämeeseen. Hämäläiset olivat lähteneet vastahyökkäykseen kesällä 1228, mutta kärsineet murskatappion. Nyt oli tie avoin idästä uhkaavalle vaaralle. Asumattomaan korpeen Suomen ja Hämeen rajamaille nousi linnoituksia, joista käytetään nimitystä muinaislinnat. Näitä olivat Halikon Vello, Kuusjoen Kauppi, Kosken Hevonlinna ja Pöytyän Helttula ja Vaura. Vaikka nuo linnoitukset oli alkuaan tehty asumattomaan korpeen, alkoi niiden suojiin tulla asutusta. Tiedetään, että niissä toimitettiin oikeudenjakoa ja veronkoontia ja harjoitettiin uskonnollista elämää. Puolikaaren muodossa linnat suojasivat Turkua ja etummainen linnoitus oli juuri Hämeentien suunnassa. Koska kaikkien linnojen olemassaolosta ei ole tietoa, voisi olettaa, että täälläkin olisi tärkeän risteysaseman vuoksi alussa ollut linnoitus, jonka suojiin kirkko olisi rakennettu. Tämä kirkko voisi myös olla tarkoitettu palvelemaan sen luota säteittäin lähtevien teiden varsiin rakennettujen linnoitusten kirkollisia tarpeita. Rauhattomat ajat jatkuivat koko sen vuosisadan, kunnes vasta Karjalan ristiretken jälkeen 1293 voidaan katsoa idän uhkan täällä pienentyneen ja Hämeen pakanuuden vasta lopullisesti murtuneen. 3)

Arvoitukseksi siis yhä jää, kuka Tallakappelin rakensi ja milloin, samoin se, kuka kirkkoa ylläpiti ja valvoi ja kuka hoiti pyhät toimitukset. Oliko sen rakentamisen ainoana motiivina entisen arvostetun uhrilehdon uuden käytön pelko, vai palveliko se mahdollisesti linnoitusten väkeä. On mahdollista myös, että kirkosta vastasivat ne munkkiveljet, jotka ainakin 1300-luvulta alkaen pitivät seudulla ravitsemusliikettä eli kilttaa. Kun seudun asutus 1316 alkoi, on selvää, että kappelille nyt tuli vakinaisemmat käyttäjät ja ehkä ylläpitäjätkin. Seudun vähäinen väestö kuului aluksi kaukaiseen Uskelan seurakuntaan, kunnes 1300-luvun puolivälissä perustettiin Marttilan kirkkopitäjä. 4)

Niinpä ikivanha Kirkonkylän Tallakappeli säilyi jonkinlaisena kulmakuntakirkkona aina 1500-luvun jälkipuoliskolle asti, jolloin vasta Alastaron saarnahuonekunta, nykyisen Tarvasjoen seurakunnan ensimmäinen edeltäjä, muodostettiin. Vanhasta Tallakappelista ei ole enää jäljellä kuin kaksi Pieta-veistoksen osaa: Kristuksen ja Marian päät. Tämän 1400-luvun alkupuolelta

Ainoa muisto Tallakappelista, sen keskiaikaisesta alttariveistoksesta irronnut Kristuksen pää.

olevan, mahdollisesti Pohjois-Saksassa lehmuksesta valmistetun, alttariveistoksen kertoo kirkossamme 1885 vierailut kirkkotaidehistoriallinen retkikunta silloin löytäneensä vielä tallella, joskin rikkinäisenä. Kertoisiko alttariveistos siitä, että 1400-luvulle tultaessa seudun väestö olisi lisääntynyt ja vaurastunut siksi paljon, että se pystyi pitämään huolta kirkostaan ja sen kaunistamisesta. Asutun seudun keskiaikaiset kirkot olivat enimmäkseen kivikirkkoja. Vaikka meillä oli saman aikakauden kirkko, Tarvasjoen kohtalona oli jäädä pysyvästi puukirkon pitäjäksi. 5)

Vanhassa pakanallisessa uhrilehdossa Hiidenmäellä sijaitsee nykyisin pappila. Kuvamme on otettu pappilan pihalla arkipiispa Erkki Kailan piispantarkastuksen yhteydessä.

Alli Koskirannan valokokoelma

Toisen kirkon aika.

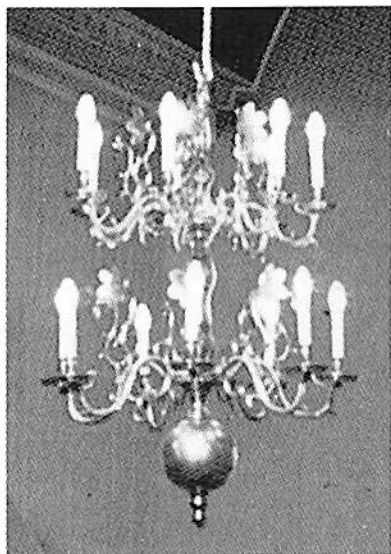
Alastaron saarnahuonekunnan perustamisajankohdaksi A. Oja arvelee 1556—59 välistä aikaa, jolloin Juvan kuninkaankartano oli laajan voutikunnan hallintokeskuksena. Mikael Agricolan 1540 laatima Suomen seurakuntien luettelo ei vielä Alastaron saarnahuonekuntaa tunne, mutta Turun tuomiokapitulin vuosilta 1656—1664 säilyneet pöytäkirjat puhuvat siitä ikäänkuin jostakin vanhasta, jo pitkät ajat toimineesta kirkollisesta yhteisöstä. Seurakunnan kirkkona toimi alkuun ikivanha Tallakappeli. Niukat tiedot kirkosta 1600-luvulta kuitenkin osoittavat, ettei liene kysymys aivan samasta kirkosta, vaan se on uusittu ainakin kerran, vaikka tietoja tästä ei ole säilynyt.

1600-luvun kirkko on ollut ainakin liian pieni, koska 1696 pidetyn piispan-tarkastuksen yhteydessä papistoa on kehoitettu huolehtimaan kirkon laajennuksesta. Niinpä 1700-luvun alkupuolella on harkittu Alastaron eli Euran, kuten saarnahuonekuntaa oli 1600-luvun loppupuolelta alettu kutsua, ja Karinaisten kirkkojen korvaamista yhdellä isommalla, näiden keskivälille rakennetulla kirkolla. Saarnahuonekunnat olivat alunalkaen olleet yhtä, kunnes Karinainen oli rakentanut oman kirkon 1657. Em. asiakirja on kuitenkin rikkinäinen ja tulen vahingoittama. 6) Vanhassa kirkossa oli kellotapuli ilmeisesti erillään ja matala, koska nykyistä suunniteltaessa erityisesti mainitaan yhteenrakennettu ja korkea kellotorni. Kirkkotarhan ympärillä oli hirsiaita. Kirkon vesikatto oli 1758 lautta, mitä pidettiin häpeällisenä maantien vieressä sijaitsevalle kirkolle. Siksi päätettiin hankkia 10 000 paanua ja 5 tynnyriä tervaa uutta varten. Seuraavana vuonna uusittiin keho ulkolaudoitus. 7)

Sisustuksesta tiedetään, että 1746 teetettiin ”ikivanhan, sileän ja ahtaan” saarnatuolin tilalle uusi. Sakastin oven yläpuolella oli lehteri, jonka eräät Mäentaan kyläläiset olivat 1758 rakentaneet. Joskus 1700-luvun puolivälissä kirkko oli myös sisältä laudoitettu. 1706 hankitun pienemmän kirkonkellon parioksi ostettiin 1760 toinen isompi. Henkirakuunarykmentin Maskun komppania lahjoitti kirkolle suuressa Pohjan sodassa repeytyneen, kultaompelein kirjaillun silkkipipunsa, jota nykyisin säilytetään Kansallismuseossa. Vuonna 1766 ostettiin 14-haarainen messinkinen kynttiläkruunu. 8)

Kirkon astioista ja vaatteista mainitaan luettelossa 1737 tinaiset ehtoollisvälineet ja vanha messinkinen kastevati sekä kasukka, messupaita ja alttarivaa-

Kynttiläkruunu edellisestä kirkosta v. 1766.

te. Edellä mainitut tavarat sekä rippikellon veivät mennessään pikkuvihan aikana 13. 7. 1743 kirkkoon murtautuneet kasakat. Kirkkoon jäivät jo em. luettelossa mainitut ikivanha punaista verkaa oleva 24 kyynäräinen alttarikaiteenvaate, vanha kalkkiliina, alttarivaatteena käytetty karhuntalja ja vanha haavi sekä uudemmat: kalkkivaate, paarivaate ja pellavaliinoja. Ryöstettyjen tilalle ostettiin 1744 uudet ehtoolisastiat ja punainen kasukka. Lahjoituksena saatiin Hendrich Anderssonilta Tiensuusta 12 luotia painava rippikello. Nykyiseen kirkkoon siirryttäessä mainitaan lisäksi vanhoina tinaiset matka-astiat, kuparinen viinipullo ja lasipullo. 9)

Vanha kirkko oli siis ainakin pieni ja sen kuntokin alkoi olla heikko. Marttilan papistolla oli vuodesta 1657 ollut määräys pitää joka kolmas sunnuntai jumalanpalvelus Euran saarnahuoneessa. Seurakuntalaisten anomuksesta tuomiokapituli 29. 5. 1771 antoi päätöksen perustaa Euran saarnahuonekuntaan saarnaajan viran. Siitä lähtien jumalanpalveluksia pidettiin joka sunnuntai. Seuraavana vuonna rakennettiin pappila. Seurakunnan itsenäistymisen ensimmäisessä alkoi kirkkokin näyttää perin ränsistyneeltä ja niinpä saarnahuonekunnan kirkonkokous 29. 5. 1774 päätti purkaa vanhan kirkon ja rakentaa ”uuden avaramman entisen vajavaisen tilalle”.

Tarvasjoen kirkon suurin kirkonkello.

Valok. Pentti Kujanpää

Nykyinen kirkko.

Suurella riidalla ja pitkin hampain olivat euralaiset vasta hovioikeuden päätöksen jälkeen olleet rakentamassa samoin rasiuksin kuin emäseurakuntalaisetkin kirkkoa Marttilaan 1765. Kymmenen vuotta myöhemmin jäi oman kirkon rakentaminen vähän emäkirkkoa suuremmaksi heidän omille harteilleen. Eipä siis ihme, vaikka euralaiset miettivät kolme vuotta tuomiokapitulin 25. 6. 1774 antaman päätöksen jälkeen kirkon rakentamisesta, ennen kuin ryhtyivät toimiin. Pyydän seurata nyt hetken op. J.F. Ansaan tekstiä, kun hän kuvaa ilmeekäästi 17. 8. 1777 pidetyn kirkonkokouksen päätöksiä:

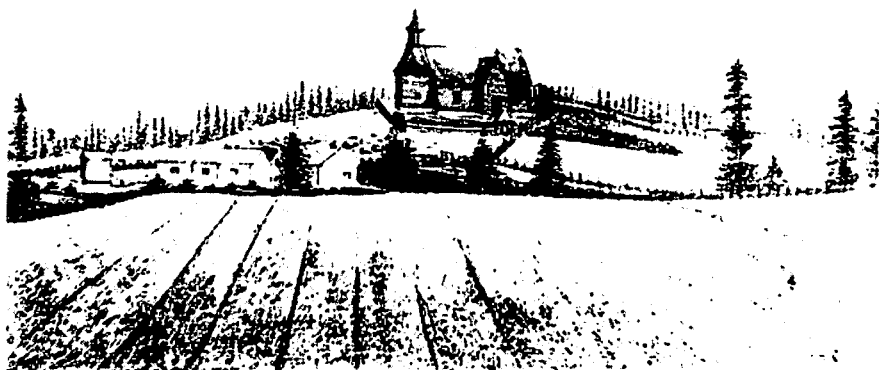
”Kappelin kirkko oli peräti huono ja lahonnut. Niinpä kokoontuivat seurakunnan jäsenet ja kirkon vanhimmat päättämään uuden kirkon rakentamisesta. Kokous uskallettiin kaiketi vielä pitää vanhassa kirkossa, vaikka sen täydellinen luhistuminen oli jo vaarassa. Ensiksi esitettiin kokoukselle tuomiokapitulin kirjelmä 25. 6. 1774, koskeva uuden avaramman kirkon rakentamista.

Samaan kokoukseen oli kutsuttuna saapunut myös mestari Mikko Hartlin Turusta, joka ilmoitti haluavansa ruveta kirkon mestariksi, luvaten heti esittää kokoukselle piirustukset sanottua kirkkoa varten, jos seurakunta hänet hyväksyy, ja pyysi palkkiota 500 kuparitaalaria, sekä kapan rukiita, juuston ja kakun joka talosta ynnä kaksi edestakaista matkaa Turkuun. Tämän johdosta seurakuntalaisilla ei ollut mitään muistuttamista, vaan selittivät olevansa tyytyväisiä mestarin tarjoukseen, vieläpä palkkaan ja ruokamääriinkin nähden. Kun kirkon mestari Hartlin näin oli yksimielisesti hyväksytty kirkon mestariksi, esitti hän samalla laatimansa piirustukset, jotka oli tehty ristikirkon muotoon, varustettuna pienellä tornilla sen toiseen päätyyn, joka oli samalla kellotapuli. Tähän ehdotukseen oli kokous tyytyväinen. Samoin päätettiin, että kirkon tulee olla 12 sylvä pitkä ja 5 1/2 sylvä leveä, koska katsottiin näiden mittojen täysin vastaavan seurakunnan väkilukua, samoin kuin niidenkin tarvetta, jotka Liedon lähi kylistä mieslukuisina olivat saapuvilla. Viimeksi mainitut ilmoittivat, että jos he saavat edelleen ottaa osaa jumalanpalvelukseen, he myös ottavat samalla tapaa osaa kirkon taksvärkkiin kuin seurakuntalaiset itsekkin, mutta he toisivat rakennusaineita vain puoliksi, pidättäen lietolaiset oikeutensa kirkon penkkijakoon sekä itselleen, että vaimoilleen ja lapsilleen. Tähän kappelin miehet suosivat sitä mieluummin, kun lietolaiset näin lupasivat auttaa ja helpottaa kirkon rakentamista.

Siihen katsoen taas, että kirkon kuninkaallisten määräyksien mukaan pitäisi tulla rakennetuksi kivistä, huomauttivat seurakuntalaiset, ettei sitä voida tehdä enempää kivistä kuin tiilestäkään, eikä edes molemmista yhdessä, koska ei lähiseurakunnissakaan, vielä vähemmän omassa seurakunnassa, ole sellaisia kiviä, paitsi mitä kirkon kivijalkaan tarvitaan, seikka jonka kirkkoraatikin hyvin tiesi, ollen asia kunnianarvoisan tuomiokapitulin kautta ilmoitettava kuninkaalliselle majesteetille.

Hartlin ilmoitti, että mikäli kirkon suuruus tulee määräytyksi, hän on tilaisuudessa jo tänä syksynä rakentamaan kirkon perustuksen ja mikäli sitten rakennusaineet hänen määräyksensä mukaan ovat tuodut paikalle ensi kevääksi, otetaan rakennus heti talven mentyä tehtäväksi, jos nimittäin kuninkaallinen majesteetti siihen mennessä on vahvistanut piirustuksen ja seurakunnan ylempänä tekemän muutosehdotuksen.

Vielä pyysivät seurakuntalaiset tietoa, suostuuko mestari rakennustyön ohella rakentamaan myös kirkon porstuan, permannon, välikaton, ovet, ikkunat, kellotapulin, sakariston ym. työt ennen kuin hän nostaa palkkansa ja lupasi mestari Hartlin tehdä nämä kaikki, vieläpä kolme lehteriäkin ja penkit käyttämällä siihen vanhan kirkon penkkejä jatkamalla niitä tarpeen mukaan”.

Euran kirkko ja pappila 25. 7. 1792. Ylioppilas C.P. Hällströmin akvarelli Upsalan yliopiston kirjastosta.

Valok. Suomen Kansallismuseo

Kirkko vuosisadan vaihteessa. Entisaikojen puuton kirkonmäki on muuttunut romanttisen ajan myötä ja puita on istutettu hautausmaalle.

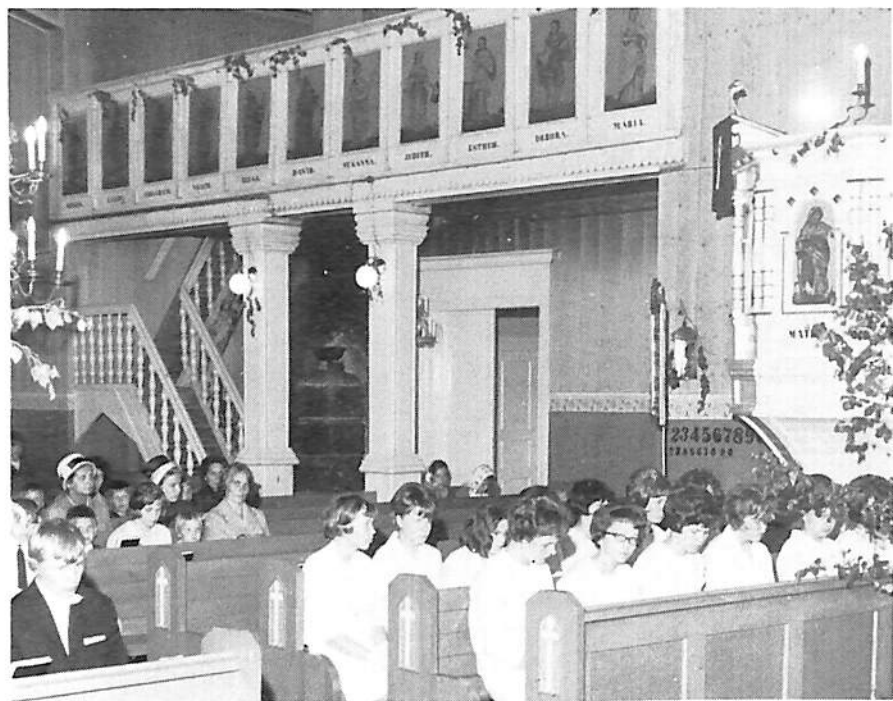
Valok. Kalle Laaksonen

Näin siis päätettiin kirkon rakentamisesta. Koska kaikki seurakuntalaiset eivät seuraavana talvena ajaneetkaan kirkon mäelle heiltä vaadittuja puutavaramääriä, kirkko jäi suvella 1778 keskenkokoiseksi, ja valmistui vasta alkusuvesta 1779. Miltä uusi kirkko näytti? Annetaanpa vielä Ansaan puhua: ”Varmaankin se näytti aivan erityisen komealta, sekä euralaisille että ohikulkijoille, jotka pitkissä rohdinmekoissaan ja härjillä ajaen siitä aikojen päästä verkkaan ohi laahustivat. Varmaan annettiin härkien tien poskesta ruohoa purra, kun ukot jäivät tätä uuden uutukaista, valkoista ja komeata kirkkoa katsomaan, kirkkoa, jossa kiinni rakennettu korkea tornikin vielä lisäsi laitoksen juhlallisuutta, herättäen varmaan ukoissa syvää jumalallista hartautta”.¹⁰)

Mikael Hartlin-Piimänen (1748–1820) oli isänsä Antti Piimäsen (1714–1775) kanssa aikakautensa tunnetuimpia ja arvostetuimpia kirkonrakentajia. Antti Piimänen oli rakentanut mm. Längelmäen ja Säkylän sekä emäpitäjän Marttilan kirkot, joiden rakentamisessa poika oli saanut oppinsa. Niinpä hän samalla taidolla rakensi meidän kirkkomme lisäksi Pöytyän ja Yläneen kirkot sekä Kosken kellotapulिन. He edustivat parhaimmillaan niitä kansan joukosta nousseita kirkonrakentajia, jotka pettämättömällä tyyliä ja hämmästyttävällä taidolla loivat kirkkorakennuksesta itsestään taideteoksen, jota me vielä vuosisatojakin jälkepäin voimme ihailla. 11)

Kirkkomme alkuperäisiä piirustuksia säilytetään Ruotsin valtionarkistossa. Kirkosta on tehty vähän isompi kuin alunperin suunniteltiin. Lopullinen pituus on 48 kyynärää, leveys 18 kyynärää ja pädyn korkeus 25 kyynärää. Myös tornin muoto on alkuperäisestä suunnitelmasta vähän muuttunut. Kirkko on kivi-jalkainen, hirsistä lyhynurkalla salvottu länsitornillinen pitkäristikirkko, jossa vastakkain sijaitsevat runkokuonetta matalammat ja kapeammat kylkiäiset. Asehuoneesta 2/3 ja sakaristosta 1/3 on liitetty kirkkokuoneeseen. Katot ovat satulakattoja kuten esim. vuotta myöhemmin rakennetussa Yläneen kirkossa. Seinissä on ylhäällä muutama pitkänurkkainen hirsikerta. Päätymkolmiot ovat myös hirsiset.

Kirkkosaliin kuuluu siis runkokuoneen lisäksi kylkiäiset ja suurin osa torninjalkaa. Näihin tiloihin on rakennettu parvet, joihin johtavat portaat eteisestä, paitsi pohjoislehterille kirkkosalista. Kirkossa on korkea tynnyriholvi ja torniosassa matalampi. Rakennuksen länsipäätä kannattaa leveä vyökaari. Sivuseiniä yhdistää kolme poikittaista sidehirttä. Pääovet ovat tornin länsipäädysssä

Lehterin kaiteen kuvat kertovat Raamatun henkilöistä. Niiden ikää ei varmuudella tiedetä.

Valok. Lauri Heimonen

ja asehuoneen päädyssä. Sakastiin kuljettiin kirkon kautta, kunnes 1916 tehtiin ovi sakastin länsi-ikkunan paikalle. Ikkunat olivat alunperin pienempiä. Tornin kellohuone on kahdeksankulmainen. Joka toisella seinällä on ääniluukku. Niidenkin muotoa on myöhemmin muutettu. Lanterniini, joka nyt on peltitetty oli aikaisemmin laudoitettu ja siihen oli maalattu valekellot.

Vanhasta kirkosta siirrettiin uuteen mm. 1746 rakennettu saarnatuoli, jota pidetään tyylistä päätellen Auran eli Prunkkalan kirkon saarnatuolin vaatimatomana jäljennöksenä. Nykyinen asu ja värit ovat lähes alkuperäiset. Tässä kirkossa saarnatuoliin kuitenkin tehtiin toiset portaat ja ovi sakastista, jossa asussa vanhempi polvi vielä sen muistaa. Saarnatuolin samoin kuin lehterikaiteen kuvien ikää ei varmuudella tiedetä. Aikaisemmin oletettiin niiden olevan tyylistä päättäen 1600-luvun loppupuolelta ja täten siirretyn myös edellisestä kirkosta. Nyt kuitenkin on verrattu niitä 1795 hankittuun alttaritauluun ja todettu niissä tiettyä yhdennäköisyyttä, joskin henkilökuvat tuntuvat onnistuneemmilta. Jos kuvataulut on maalattu vasta 1795, on kuvat kopioitu jostakin kuparipiirroksesta. (T. Riska) Saarnatuolin muututtua alkuperäisempään muotoonsa ns. Launiksen korjauksen yhteydessä kuvapeilit tuntuivat sopivan saarnatuolin peileihin, niinkuin ne olisivat siinä alunalkaen olleet. Ainoastaan yhdelle kuvataululle, jossa on nimi Jethro, ei ole löydetty paikkaa.

Vanhasta kirkosta ovat peräisin myös vaskinen pallokrunu, kaksi kirkonkelloa ja osa vaatteista ja astioista. Myös penkit siirrettiin vanhasta kirkosta uuteen, ja ne palvelivat vuoteen 1869, samoin aikaisemmin mainittu sotalippu ja Tallakappelista peräisin oleva alttariveistos. 12)

Ainakin toistaiseksi on jäänyt hämärän peittoon se esivanhempaimme suuri päivä, jolloin uusi kirkko vihittiin käyttöön. Ainoa asiaa vähän valottava on tuomiokapitulin kirjekokoelmasta löytämäni kirje, jonka Turun piispa Jaakko V. Haartman on lähettänyt Perniön lääninrovasti And. Gadolinille 29. 9. 1779. Siinä piispa pyytää rovastia vihkimään Euran kappelin juuri valmistuvan kirkon ja toimittamaan tarkastuksen seurakunnan tilasta. Samalla hän ilmoittaa, ettei kirkon lattian alle enää saa haudata vainajia. Kirje kertoo myös, ettei Marttilan kirkkoherra rovasti Juhana Hortelius vanhuutensa ja heikkoutensa vuoksi voi osallistua kirkon vihkimiseen. Rovasti Hortelius oli tuolloin 91 vuotias ja ollut seurakunnan kirkkoherrana jo 42 vuotta, joten hyvin ymmärtää miksi hän ei enää jaksanut matkustaa erillisen saarnahuonekunnan kirkon vihkiäisiin. Olettaa sopii, että kirkko vihittiin ennen joulua 1779. Nyt seurakunnalla oli oma sielunpaimen, past. Henrik Hammaren ja hänelle rakennettu pappila sekä upo uusi kirkko. Näin oli päästy lähemmäksi itsenäistä seurakuntaa. 13)

Niinkuin edellä olevasta piispan kirjeestä ilmeni, ei kirkon alle enää saanut haudata, kuten oli ollut tapana varsinkin rikkaampien vainajien suhteen. Niinpä kirkkotarhaa oli laajennettava. Kirkko ei joko ollut koskaan omistanut maata tai se perustui niin vanhaan saantoon, ettei sitä pystytty todistamaan. Niinpä sitä saarsivat Kirkonkylän Uudentalon maat joka puolelta, joten kirkkotarha

Vanha alttaritaulu vuodelta 1795.

Valok. Pentti Kujanpää

laajetessaan tuli Uudentalon maalle. Siksi seurakunta viimein 1890 lunastikin sen omakseen. 14)

Kirkon valmistumisen jälkeen ajettiin ensimmäisenä talvena kirkkomaalle hiekkaa ja toisena aitatarpeiksi kiviä, tiiliä ja kalkkia manttaalien mukaan. Kun uusi aita oli valmis, päätettiin rakentaa kolme porttirakennusta harmaakivistä, tehdä päädyt laudoista ja peittää jyrkät satulakatot paanuilla. Kalustoluettelon mukaan 1827 porttihuoneet oli rapattu vaaleiksi. Portit olivat lännessä, idässä ja etelässä. Myös aita oli aikanaan laudoilla katettu. Hautausmaata on laajennettu ainakin kolme kertaa. Laajennuksen yhteydessä 1864 porttihuoneet poistettiin ja puuveräjät korvattiin valurautaveräjillä, jotka asennettiin Turusta tuotujen kivipilareiden väliin. Tällöin pohjoinen porttiaukko on suljettu, hiekkaa on ajettu etelässä kiviaidan tasalle ja hautausmaalle istutettu puita. Liedonperäläisten vastustuksesta huolimatta on 1887 avattu uusi portti pohjoiseen. Vasta 1892 on sopu liedonperäläisiin palautunut, ja he ovat uusituista porteista kustantaneet toisen. Seppälän kylän muurihauta oli kirkon koillispuolella aivan

Sisäkuva kirkosta ennen n. 1916. Kuvasta näkee aikaisemman alttarin verholaskoksineen, saarnatuolin kaksine portaineen, hirsvensarvet lehtereillä ja suntion penkin. Kello on ollut silloin vielä tummaksi maalattu.

Valok. Suomen Kansallismuseo

kirkkoaidan vieressä v:ina 1808—1863, jonka jälkeen se hautausmaan laajenuksen yhteydessä poistettiin. 15)

Kirkko on 200-vuotisen olemassaolonsa aikana kokenut monia korjauksia, joissa kaikissa muoto on vähän muuttunut. Kirkon paanukatto tervattiin 1787 Oripäästä ostetulla tervalla Mikael Piimäsen johdolla, joka toimi mestarina vielä 1795. Tällöin ulkoseinät pystylaudoitettiin. Samalta vuodelta on kirkkomme seinällä oleva vanha alttaritaulu ja vielä vanhan väen muistama alttarikehys. Kehyksessä oli peilikoristeisilta jaloilta nousevat kaksoispylvyvät kannattamassa palikkakoristeista palkistoa, jonka päällä oli karitsa matalien urnien välissä ja kulmissa jalustoilla tulppaanimaiset kruunut. Kehyksen yläpuolella oli vielä 8-kulmaiseen kehikkoon sovitettu Jahven silmää kuvaava taulu ja ylinnä risti. Väri oli alussa musta ja kulta, mutta v:sta 1869 valkea ja kulta. Samana vuonna kuoriseinään maalattiin verholaskostus. Öljyvärillä kankaalle maalattu kaksiosainen alttaritaulu on tekotavaltaan alkeellinen. Vielä 1830 taulua pidettiin hyvänä, 1843 sen sanottiin olevan käsityöläistekoa mutta siisti. Vasta 1888 sitä pidettiin vanhanaikaisena ja 1900 Sjöman sanoi sen olevan jonkun kopurakynnen kehnoa kyhämää. Ilmeisesti samalta vuodelta, tai mahdollisesti vanhempi, on ollut se hävinnyt taulu, joka on kuvannut viimeistä tuomiota ja helvettiä. Taulu mainitaan viimeksi 1830.

Kirkko maalattiin ensimmäisen kerran punamullalla 1823. Ikkunat uusittiin ja suurennettiin 1837 ja seuraavana vuonna maalattiin ikkunan puitteet ulkoa keltaisiksi ja sisältä vaaleansinisiksi. Kattoa on paikattu ja tervattu ainakin 1818, 1829, 1845 ja 1857, jolloin tuohet paanujen alta on uusittu, kattoon on tarvittu 30 000 paanua. Ulkolaudoitus on uusittu 1852. Seiniin 1858 tehdystä sisälaudoituksesta on vielä jäljellä palhotuista pystylaudoina tehty paneeli. Samana vuonna tehtiin lautalattia uudestaan, ja kuori nostettiin askelmaa korkeammalle. Kirkko maalattiin sisältä ensikerran 1869. Seinien paneeli, ovet ja muut yksityiskohdat maalattiin öljyvärillä tammen värisiksi. Sisäseinien yläosa marmoroiitiin liimavärillä vaaleansiniseksi ja holvit siveltiin valkoiseksi. Aikaisemmin jo mainittiin uudet penkit ja kuorin verho. Kun nyt kirkko oli sisältä kauniisti uusittu, laitettiin samantien vielä ulkokourikin. Piimäsen suunnittelema pystylaudoitus todettiin huonoksi. Tilalle lyötiin helmipunttinen vaakalaudoitus, joka vieläkin suurelta osin 110 vuoden jälkeen on seinässä. Mestari G. Randelin maalasi uusia ulkopaneelin 1872 öljyvärillä keltaiseksi. Sisämaalauksen oli suorittanut mestari K.K. Kellsten. 16)

Kirkkoon hankittiin 1887 H. Zachariasenin tekemät 8-äänikertaiset urut, jotka sijoitettiin sakariston yläpuoliselle parvelle, koska torninjalassa oleva parvi huojui kelloja soittaessa. Urut haettiin kahdeksalla hevosella Kyrön asernalta. Urkuriksi otetulta op. Seppälältä vaadittiin todistus urkujen soittotaidosta ja 500,— takaus jos rikkoo urut. Raskashoitosen paanukaton tilalle tehtiin 1892 katto galvanoidusta pellistä. Vuonna 1897 asennettiin kirkkoon ja sakaristoon kaminat.

Urut naisten lehterillä. Seurakunnan ensimmäinen kirkkokuoro.

Kaarina Korven valokuvakokoelma

Kun nimismies E. Sjöman vuosisadan vaihteessa kuvailee pitäjän kirkkoja, hän antaa Euran kappelin kirkosta myönteisen kuvan:

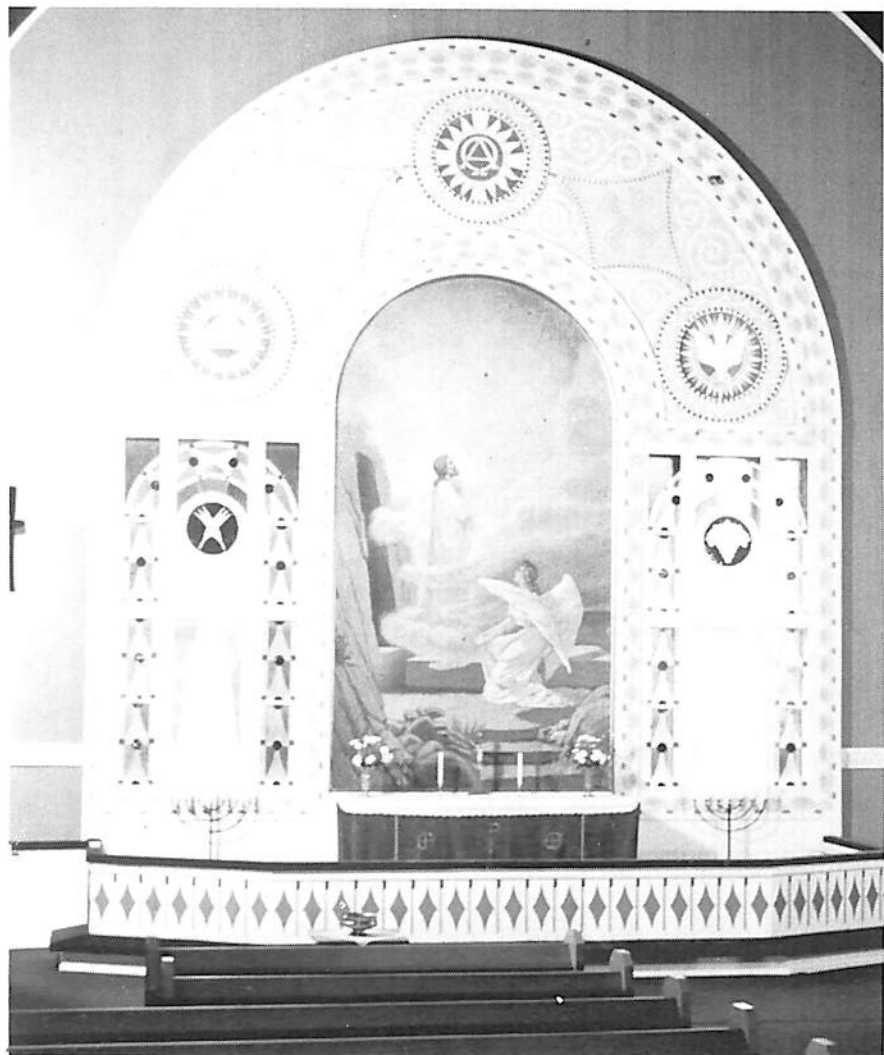
”Kirkon sisäseinille maalatut pyhimysten kuvat viittaavat kaukaiseen muinaisuuteen ja Zachariassenin tekemät urut kauniilla, hienolla äänellä ylentävät kirkonmenoja. Tuonaan kirkkoon asetetut rima-uunit lisäävät sanankuulijoiden viehätystä talvisaikana. Kiviaitauksen sisällä on hautausmaalla kauniita muistokiviä vainajien haudoilla”.

Varmaankin nimismies oli paellut Marttilan kirkossa, koska hän sanoo olevansa puuhassa saada sinne myös kolme kaminaa, ettei kirkkoväen enää tästä lähtien tarvitsisi vilustuneena talvisin istua kirkossa. 17)

Euran saarnahuonekunnasta oli senaatin päätöksellä 20. 10. 1859 tullut Euran kappeliseurakunta. Näin ei euralaisten enää tarvinnut osallistua Marttilan emäseurakunnassa kuin kirkkoherran palkkaukseen ja hänen pappilansa ylläpitoon. Itsenäiseksi seurakunnaksi Tarvasjoki, kuten sen nimi 1909 muutettiin, tuli senaatin päätöksellä 6. 3. 1906.

Virkajärjestelyjen jälkeen Tarvasjoki sai ensimmäisen oman kirkkoherran, K.K. Turtolan, vapusta 1910.

Seurakunta oli vuosisadan vaihteessa tehnyt uuden pappilan Hiidenmäelle ja ryhtyi nyt itsenäistyttyään kunnostamaan myös hautausmaata ja kirkkoa.

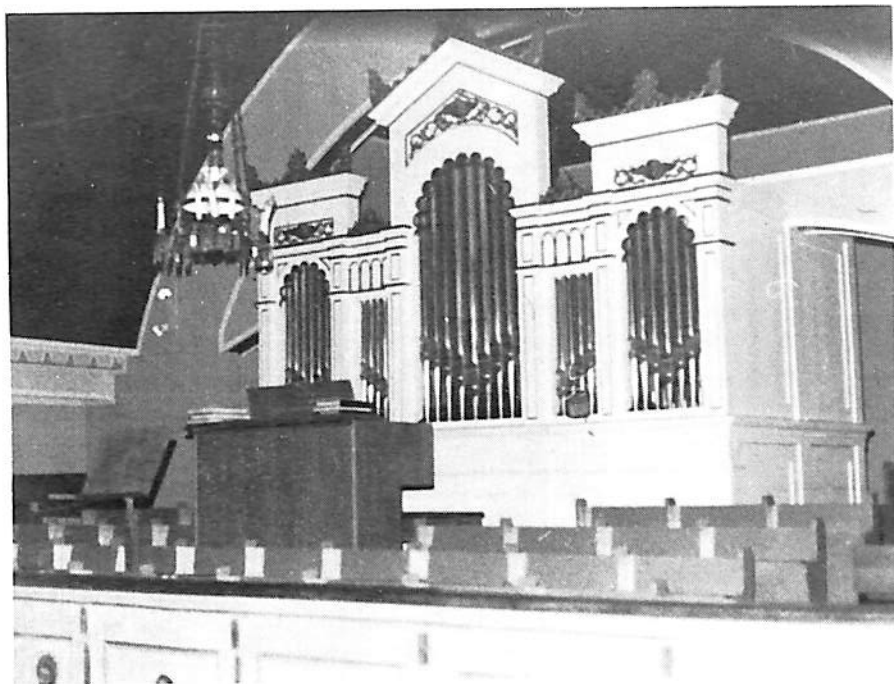

Altari arkkii. J. Launiksen suunnittelun mukaan.

Valok. Markku Korpi-Hallila

Uusi hautausmaa ostettiin 1913 ja rakennettiin 1917. Kirkon täydellinen sisäkorjaus suoritettiin 1916 arkkitehti Ilmari Launiksen suunnitelmien mukaan. Ensin kirkko korjattiin paremmin lämpöä pitäväksi. Ikkunat, ovet ja penkit uusittiin, holvit vuorattiin pitkällä kapealla paneelilla ja sisusta maalattiin uutta koristeellista tyyliä noudattaen. Saarnatuolista poistettiin toiset portaat ja sakastista sinne johtava ovi suljettiin. Sakastiin tehtiin eteinen ja ulko-ovi. Urut siirrettiin perälehterille ja sidehirsien, vyökaaren ja kattolistojen pinnat verhoiltiin. Sidehirsiiin maalattiin valkoiset kukkakiehkurat ja raamatunlauseet: Jes. 60:19, Ap.t. 17:27, Jaak. 4:8, Joh. 14:6.

Suurimman muutoksen koki kuori, josta punainen verhomaalaus poistettiin. Nyt alttariseinämää hallitsee laaja pyörökaari. Siihen on maalattu keltaisella ja sinisellä Jahven silmä, Alfa ja omega sekä Pyhän Hengen kyyhkynen. Sommitelmaan liittyvät kuori-ikkunoiden lasimosaiikit tähkineen ja viinirypäleterttuineen. Alttaritauluksi tilattiin taiteilija V. Yliseltä jäljennös tanskalaisen J. Kronbergin maalauksesta "Kristuksen ylösnouseminen". Se valmistui 1921. Kynttilöistä ja öljyvalosta kirkossa luovuttiin vasta 1933, jolloin kirkkoon lai-

Urkuparvi

Valok. Pentti Kujanpää

Nuoren kansan ensi Herran pyhä ehtoollinen.

Valok. Maunu Hella

tettiin sähkövalo. Tällöin kuitenkin jätettiin seinille kynttiläampellit jouluvaloa varten ja entiset kynttiläkruunut jäivät sähköistettynä paikoilleen. 18)

Katon väri on vaihdellut vuoden 1936 jälkeen punaisesta nykyiseen 1977 maalattuun tummanruskeaan. Katon rautaiset ristiviirit ovat vuodelta 1892, jolloin katon pellityksen yhteydessä niillä korvattiin vanhat koristeelliset puuviirit. Ulkoseinät saivat nykyisen värinsä 1970. Viimeinen suuri sisäkorjaus tehtiin vuosina 1969–71. Siihen kuului kaminain poisto ja sähkölämmityksen asennus sekä sisämaalaus Th. Lindqvistin suunnitelman mukaan, joka nyt on meidän kaikkien nähtävänä. Urut uusittiin vanhoja urkuja hyväksi käyttäen Kangasalan Urkutehtaan toimesta 1973. Urut ovat 10-äänikertaiset. Urkufasaadi on alkuperäinen. Soittopöytä muutettiin sivulta urkujen eteen.

Kirkon astioista, vaatteista ja esineistä on vielä syytä kertoa vähän. Ei ole tietoa, milloin ensimmäiset hopea-astiat ostettiin Tarvasjoen kirkkoon, mutta 1798 ne kuitenkin on kaikki varastettu. Niiden tilalle on pystytty hankkimaan uudet vasta 1803, nekin vaskiset, mutta hopeoidut ja kullatut. Em. astiat myytiin pois 1844, koska 1839 oli hankittu oikeat hopea-astiat ja taas 1843 toiset 68 1/2 luotia painavat uudet hopea-astiat. Nämä astiat varastettiin kirkosta 1923, jolloin maljana käytettiin hätätilanteessa hetken aikaa urheilijain 1922

voittamaa kiertopalkintoa. Samana vuonna ostettiin kuitenkin nykyiset astiat, joissa sisältä kullatusta hopeakalkissa on kaiverrus: "Hän on säätännyt säilymään ihmeittensä muiston". Sisältä kullatusta öylättilautasessa taas on kaiverrus: "Inri" ja "Minä olen elämän leipä". 19)

Juhannuksena 1904 leskirouva Emilia Widgren lahjoitti kirkkoon uushopeisen viinikannun. Toisen seurakunta sai 1936, kun Kaarlo Puntarin testamenttivaroilla ostettiin hopeakannu. Vuonna 1971 lahjoitti Arvi Kotamäen perikunta hopeisen kaatokalkin ja hopeisia ehtoollispikareita. Yksityispikareiden määrää on kartutettu pikarirahastoon tulleilla lahjoituksilla. Ehtoollisastioina ovat lisäksi v:lta 1817 oleva tinainen rokokootyylinen öylättirasia ja uushopeinen öylättirasia v:lta 1839 sekä hopeiset matka-astiat, jotka on hankittu 1840. Näiden lisäksi kirkon astioihin pitäisi kuulua 1824 hankitut nelileimaista tinaa oleva viinikannu ja kolme tuoppia vetävä tinapullo.

Vanhempi kastemalja on saarn. J.U. Brungströmin 1812 lahjoittama. Kirkon kuorissa oleva kastemalja on Kaarlo Puntarin testamenttirahoilla ostettu pyöreäjalkainen tinamalja, jonka jalassa on upotettuna kullattu hopearisti ja kaiverrus 14. 2. 1937 ja Gal. 3:27. Kirkkomme vanhimmat kolehtihaavit ovat vuosilta 1819 ja 1830. Vanhin mustasilkkinen kalkkiliina on v:lta 1857 ja punasamettinen v:lta 1862. Vm:n liinan on lahjoittanut kanttorinrouva E. Widgren. Myös kirjaliina v:lta 1862, vanhin punaisesta verasta tehty alttarivaate v:lta 1882 ja Euran puolen komeat kiviportaot ketjukaiteineen v:lta 1891 ovat hänen

Martat luovuttavat vihkiryyjiä.

Lahja Kotamäen Valok. kokoelma

antamia. Uusimmat alttarivaatteet ovat punasamettinen 1930 hankittu ja vihreä hankittu 1971. Mustasta sametista hopeakirjailuin valmistettu messukasukka, joka varsinkin on lapsille jäänyt mieleen, on v:lta 1849. Martat ovat lahjoittaneet 1971 valkean kasukan ja 1956 kirkkoherra. S. Toivion virkaanasettajaisissa kauniin vihkirijyn.

Frans Puiston testamenttirahoilla ostettiin 1937 uusi kirkonkello vanhimman rikkoutuneen tilalle. Muista kirkon esineistä vanhin lienee tiimalasi joka 1796 ostettiin edellisen tilalle. Samalta vuodelta oleva kustavilainen kaappikello taas on ostettu leski Liisa Matintytär Sepän huutokaupasta 1846. Toinen pal-

Kirkkoherra J. Kyrön virkaan siunaaminen. Vihittävän päällä vanha messukasukka vuodelta 1778.

Kalervo Mäkisen valokuvakokoelma.

lokruunu edellisestä kirkosta olevan lisäksi on v:lta 1831 ja kolmas kruunu v:lta 1832. Siinä on teksti: "Ev.luutn. C.Fr.Fock omisti v:sta 1810 Liedonperän ja haudattu Euran kirkkomaahan 1832". Puinen pallokruunu on saatu 1835, peltikruunut 1869 ja öljylamppukruunu 1898. Numerotaulut on tehty Mäentaan kylässä 1817.

Vanhassa käytöstä poistetussa kalustossa oli mm. polvistumisjakkara 1700-luvulta, jalkapuu mainitaan 1778 ja häpeäpenkki 1825. Vanhakansa muistaa vielä parvilla olleet, ehkä vaatenaulakkoina käytetyt komeat hirvensarvet, jotka lienevät hävinneet monien muiden korjauksissa poistettujen esineiden tavoin. 20)

Näin olemme seuranneet Tarvasjoen kirkkojen historiaa menneisyyden hämärästä Tallakappelista nykypäivään asti. Halki vuosisatojen on Jumala puhunut tänne saapuneille ihmisille lohdutuksen, anteeksiantamuksen, ilon ja rauhan sanoja. Usein on tänne tultu tuskan ja murheen vallassa. Siitä kertovat kirkkomaamme hautakummuista erityisesti viime sotiemme uhrien sankarihautaus ja Karjalaan jääneiden vainajien muistomerkki. Jumalan kansa on toivon kansaa ja runsaimmin onkin aina kokoonnuttu Vapahtajamme syntymäjuhlaan tai pääsiäisen riemuun. Siunausta rukoillen yhteiselle matkalle on tänne tultu avioliit-

Sankarihauta-alue kirkontornista nähtynä.

Valok. Pentti Kujanpää

toa aloittamaan. Kirkon kuorissa on tuhansia lapsia otettu kasteen kautta Jumalan lapsiksi ja seurakunnan yhteyteen. Täällä myös Herran Pyhä ehtoollinen on jaettu sukupolvesta sukupolveen. Nykypäivän kiireinen ja rauhaton ihminen saa täältä, kuten esiäitimme ja -isämme sielulleen anteeksisaamisen, rauhan ja ilon. Hartain toivomme on, että myös tulevat sukupolvet sen täällä ilokseen, voimakseen ja elämäkseen kokisivat.

Saukaihoita 1948
muunnitellut Heikki Siiven

Lähdeviittaukset.

1. Aulis Oja: Tarvasjoen historia
2. Turun kulttuurihistoria, Unto Salo: Kaupunkilaitoksen varhaisvaiheet Aurajoen laaksossa. — Turku-Seuran esitelmäsarja, Pertti Koivunen: Pari paa-
vin bullaa vuodelta 1229
3. Suomen teiden historia, Juhani Viertola: Keskiajan yleiset maantiet. —
Väinö Voionmaa: Kuvauksia Suomen Kansan esihistoriasta. — A. Oja:
Varsinais-Suomen takamaiden tarulinnat.
4. Oja: Tarvasjoen historia
5. Tove Riska: Suomen kirkot, Loimaan rovastikunta, käsik. — Muinais-
muistoyhdistyksen retkikunnan kertomus 1885. Museovirasto.
6. TMA Tuomiokapitulin arkisto E VI
7. J.F. Ansas: Historiallisia tietoja Marttilasta
8. Oja: Tarvasjoen historia
9. Tove Riska: Suomen kirkot, em. käsik.
10. J.F. Ansas: Historiallisia tietoja Marttilasta. MKA, K I
11. Heikki Klemetti: Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luv.
12. Tove Riska: Suomen kirkot, em. käsik.
13. TMA Tuomiokapitulin arkisto, lähet.kirjeet
14. Turun Maanmittauskonttori, arkisto
15. Oja: Tarvasjoen historia. — Tove Riska: Suomen kirkot
16. TMA Tarvasjoen kirkonarkisto II Ca 1, — E. Sjöman: Kertomus Martti-
lan piirikunnasta. — Tove Riska.
17. Samat
18. Tarvasjoen kirkon arkisto
19. TKA. — Tove Riska: Suomen kirkot, em. käsik.
20. Samat

